

ТҰРЫСБЕК СӘУКЕТАЕВТЫҢ «МЕН – ЖЫНДЫМЫН» РОМАНЫНДАҒЫ БҮГІНГІ ЗАМАН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Р.З. Зайкенова*, А.У. Шарап

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан,
e-mail*: rudal1957@mail.ru

Қазақ әдебиетінде өзіндік ой-өрігімен дараланатын Тұрысбек Сәукетаевтың шағын және көлемді туындыларында адам тағдыры, түрлі әлеуметтік ахуалдар қабаттас суреттеледі. Стилі өзгеше, тақырыбы оқшау. «Мен – жындымын» романының символдық мәні жоғары. Қоғамдағы келеңсіздік пен жалғандықтың жеке адам тағдырына тигізген залалы, шындық, әділеттік, махаббат т.б. адами құндылықтардың құнсыздануының кейіпкер жанына әсерін көрсету арқылы қоғам мен жеке адам арасындағы үзілген байланысты, қайшылықты ашады. Адам болмысындағы ізгілікке, әділетке құштарлық идеясына назар аудартады.

Түйін сөздер: Т. Сәукетаев, роман, сатира, өмір, қоғам, әділдік, шындық, махаббат.

Кіріспе

Қазақ әдебиетінің проза жанры – бүгінде кемеліне келіп көркейген, тақырыптық ауқымы кеңейіп, түрленген сала. Тәуелсіздікке дейінгі өзге жұрттың саясатына тәуелді ел әдебиетінде көркемдік заңдылықтар деңгейінде ашық ой айту көмескіленді. Әсіресе, Тәуелсіздіктен бергі жылдары проза саласында жазылған шығармаларда жанрлық жағынан түрлену, тақырыптық жағынан даралану байқалады. Қазақ прозасында қаламгерлік қолтаңбасы айқын, шығармашылық табиғаты ешкімге ұқсамайтын өзіндік өрігімен ерекшеленетін қаламгер Тұрысбек Сәукетаев екені даусыз. Оның прозасындағы әрбір кейіпкер өзінің өткенімен тамырласып жатқан күрделі тағдыр иесі болып суреттеледі. Қаламгердің прозасындағы жаңаша поэтикалық ізденістері шығарманың тақырып-идеясымен астасып, авторлық ұстаныммен жымдаса кірігіп, табиғи сипатымен оқырман жүрегіне жол табады. Жазушының «Мен – жындымын» романы – бүгінгі күннің қат-қабат оқиғасы мен қилы тағдыр иелерінің арман-үміті сыйдырылған кең тынысты көркем туынды. Ондағы әрбір кейіпкер бейнесі астарында мыңдаған адам тағдырының иірімдері жинақталған. Зерттеуші ғалымдар тақырыптың ең негізгі деген ерекшелігін ашып көрсетіп, ұғымын арнайы зерттеу нысанына айналдырған. Мәселен, А.С. Выготскийдің еңбегінде тақырып әңгіменің бүкіл құрылымын анықтайтын доминант ретінде қарастырылса, [1;38], В.С. Мужев: «Тақырып – мәтін мазмұнына жасалған сілтеме» деп тұжырым жасайды [2]. Өйткені көркем шығарманың табиғатын тану мен оның тақырыпқа қатыстылығы - күрделі мәселе. Талданып отырған шығарманың күрделі құрылымындағы әрбір бөлшек өзіндік рөл атқарумен бірге бір-бірімен тығыз байланыстағы ортақ мақсаты арқылы тақырып айқындала түседі. Сондықтан да Тұрысбек Сәукетаевтың шығарма тақырыбына ерекше мән бергендігі, тақырыпқа сай идея таңдауы, сюжеттің өрбуі, кейіпкер бейнесі, автор бейнесінің көрінуі бір-бірімен сабақтасып жатқан мәтіндер мәні арқылы біртұтас полотно ретінде шығарманың өзіндік табиғатын айқындайды. Зерттеуші И.Р. Гальпериннің «Әр мәтін туралы белгілі бір деңгейдегі ақпарат сол мәтіннің тақырыбы арқылы да алдын ала беріліп отырады» [3;19], –дейтін пікірі біздің ойымызды дәйектей түседі.

Әдістеме

Мақаламызға өзек болып отырған Тұрысбек Сәукетаевтың шығармалары жайлы тұжырымдар түйіндемес бұрын, қазіргі қазақ әдебиетінің тәуелсіздіктен кейінгі әлемдегі игі өзгерістер мен құбылыстар әсерінен толығып, түрленген кезеңімен сабақтастығын айта кету ләзім. Бұл жайында осы кезеңді жан-жақты қарастырған әдебиеттанушы ғалым, ф.ғ.д. Г.Орданың: «Ұлттық әдебиеттің саясат құрсауынан (изоляциядан) босап, әлемдік әдеби кеңістікпен ықпалдастығы (интеграциясы) артуынан көркемдік даму арналарында әлемдік мегаурдістердің әсер-ықпалы айқын аңғарыла бастады. Қазіргі

таңда ұлттық сөз өнерінде дәстүрлі реализммен бірге өзге де модернистік, постмодернистік ағымдар мен құбылыстар қатар өмір сүре бастады...» [4;37] – дейтін пікірі мақаланың әдістемелік мазмұнын аша түседі.

Қазіргі қазақ әдебиетін, соның ішінде прозалық туындыларды оқу мен оқыту әдістері тек дәстүрлі талдаулармен шектеліп қалмайды, жаңа заманғы инновациялық әдістерге, мәтінді талдаудың әлемдік үрдістеріне сүйенеді. Мәселен Т.Сәукетаевтың бір ғана туындысының өзіне тек әдеби талдау аздық ететін өмірдің күрделі мәселелерін тұтастай қамтитын қаламгерлік шеберлік тән. Сондықтан да жазушы романының мәтіндік композициясын талдаудың бірнеше түрлерін: талдау, түсіндіру, әдеби герменевтикалық әдіс, әдеби-стильдік талдау, антропологиялық әдіс, психологиялық талдау т.б. әдістерді ұтымды пайдалана отырып оқыту арқылы авторлық ұстанымының түпкі мәнін ашу мақсат етіледі. Ең алдымен, талданып отырған роман атауының символикалық мәнін айқындау үшін тілдік-семиотикалық талдау қолданылып, оқушыларға осы мәтіннің әрбір тарау атауы мен ондағы баяндалатын оқиғалар барысының негізгі кейіпкер тағдырымен қатыстылығы жайлы талдаулар жасату жолдары көрсетіледі. Осы арқылы тұтас туынды тақырыбы мен кейіпкерлер жүйесін, жазушының стильдік ерекшелігін, романның жаңа сипаттағы жанрлық ерекшелігін тануға әрекет жасалады. Джон Б.Кэрролл мен Бенджамин Блумның теориясына сәйкес толық оқыту моделі негізі басшылыққа алынып, романды оқытуда негізінен ұлттық мәселелерді ой-қазық ете отырып, ең алдымен студенттерге романның әрбір бөлігін бөліп беріп, ортақ дискуссия арқылы (диалогтық оқыту әдісі) мәтінмен толық танысуға мүмкіндік жасалады. Онан кейінгі кезекте:

- а) оқытушы тарапынан теориялық-мазмұндық бағдар беру;
- ә) әрбір оқушының мәтінді түсіну, түйсіну деңгейін анықтау;
- б) ұжымдық бірлестіктегі пікірталас (Блумдық сын тұрғысынан ойлау технологиясы әдістерін пайдалану) ұйымдастыру арқылы жеке пікір ақиқатының дәрежесін айқындау, мәтін талдау, ой қорыта білу қабілетін дамыту көзделеді;
- в) мәтінмен танысқан оқушының тұтас роман немесе оның жеке бөліктері жайлы өзіндік ой-тұжырымдары басшылыққа алынады.
- г) нәтижесінде көркем шығарма мәтінін талдаудың жаңа заманғы әдісі қолданылып, жазушы мен оның шығармасы жайындағы сан қилы ой-пікір жүйесі жинақталып, сол арқылы шығарманың құндылығы ашылады.

Бұл тұста «Заманауи әдебиеттің тақырыптық аясы айтарлықтай кеңейіп, бүгінгі қоғамның әлеуметтік проблемалары, жаңа заман ұлтының тыныс-тіршілігі алып келген жағымды-жағымсыз жаңалықтары және өзге сан салалы рухани-мәдени мәселелер қазіргі қазақ әдебиетінің өзекті тақырыптарына айналды» [2;3] дейтін пікірімен толықтай келісе отырып, шығарманы талдап, оқытудың да қазіргі заманғы сан түрлі әдіс-тәсілдері қалыптасқандығын айта кеткіміз келеді. Сонда ғана көркем шығарманы оқыту арқылы білім алушылардың мәтінді талдау, түсіну, өзіндік пікір түйіндеу, мен сыншылдық қасиетін қалыптастыра отырып ұлттық әдебиеттің ерекшелігін, құндылығын таныту мақсаты орындалады.

Талқылау

Қалың оқырман назарын бірден аудартып ерекше қошеметке ие болған «Мен – жындымын» романы неге жазылды? деген сауалға берген жауабында автордың өзі: «Біз өмір сүріп отырған ортада ділгір мәселеден кенде емес, әлеуметтік қайшылықтар, ұрлық, зомбылық, моральдық азғындық секілді қоғамдық кеселдермен күнделікті бетпе-бет ұшырасатынымыз белгілі. Қолыңда қаламың болған соң айналандағы құбылыстарға алаңдамай жайбарақат отыра алмайсың, шама-шарқынша үн қатуға тырысаың. «Мен – жындымын» романы - міне, сондай шамырқанудан, қазіргі қайшылыққа толы қазақ қоғамының моральдық-этикалық бет-бейнесін жасасам, рухани ішкі болмысын ашсам деген талпыныстан туған дүние» [5;5].

Демек, автордың алдына қойған қаламгерлік мақсатына сай өмірді кең қамтитын дәстүрлі роман жанрын авторлық номинациялар арқылы жаңартуға ұмтылысы, қоғамдық формациялар өзгерісі, құндылықтарға деген өзгеше көзқарасты кейіпкерлер бойындағы ой санасы мен сезімдегі қайшылықтар арқылы көрсету прозадағы жаңаша ізденісінің жемісі болып табылады. Мәтіндегі оқиғалардың бірізділігі, жалғастығы, үздіксіздігі еске түсіру мен естеліктердің жалғастығымен ауысып,

бұрынғыдай кейіпкер әрекет үстінде көрініп, бастан аяқ оқиғаның аяқталуы, бастауы, әрекет барысын көрсету міндеті орындалмайды. Қаламгер бұрынғы үрдістің негізін сақтай отырып, тақырыпқа да, көркемдік формаға да жаңалық енгізеді. Көркем мәтіннің құрылысы қаншалықты күрделі болса, шығарма құрылымындағы оның атқаратын қызметі де сан-салалы. Бүгінгі әдебиеттану ғылымында да мәтін мәселесін жаңаша қарастырудың үрдісі қалыптаса бастады. Өйткені көркем мәтін, көркем шығармаға қатысты айтылып жүрген соны жаңаша пайымдаулар арқылы бүгінгі жас ұрпаққа ұлттық әдебиеттің құнарлы табиғатын таныту мақсатынан туындайды. Бұл тұрғыда Индонезия ғалымдарының Novelti, Syahrul R. «Text learning model description using literature text» [6;1296-1311] атты мақаласындағы көркем прозаны оқытуды интеграциялау, сол арқылы құзыреттілік деңгейіне көтеру жайындағы тұжырымдарын тәжірибе ретінде пайдалануға болады.

Шын дарынды жазушы қоғам кесірінен адамның тәлкекке ұшыраған тағдырын суреттеу арқылы қоғам мен адам арасындағы қайшылықтың сырына бойлатады. «Жынды» ұғымы бұл кітапта тұспал түрінде алынған. Ал шын мәнінде автор қоғам тұншықтырған шындықтарды басқалар жынды санайтын, бірақ ақыл-есі сау адамның аузына салу тәсілі арқылы өмір келеңсіздігін ашып береді. Трагикомедиялық сарында жазылған романдағы шындықтың ауыр жолы түрлі өмір ағыстарындағы тосқауылдармен қатар алынып, прозадағы жаңаша поэтикалық тәсілдер арқылы бірде өң мен түс, бірде әжуа мен мұң арқылы өріліп, кей тұста мистикалық сарында баяндау арқылы оқырманын да қызықтыра, ширықтыра еліктіре отырып оқиға ішіне араластырып жіберетін шеберлікпен жазылған шығарма. Қаламгердің шығарма өн бойындағы ішкі монолог, ағылған ой-сезім арқылы жеке адам дмен оның айналасы жайлы авторлық ұстанымы айқын аңғарылып жатады. Жалпы туындыдағы әрбір әңгімеден өрбіп жатқан оқиға желісі роман жанрының барлық мүмкіндігін ашып, композициялық тұтастыққа қызмет етіп тұр.

Бас кейіпкер Тауфих – болашағынан зор үміт күттірген білімді, ой-зердесі биік, көңілі таза азамат. Сондықтан да ол өмірден көп қағажу көреді.

Жазушы өмірдің келеңсіз жақтарын суреттегенде өз ойына, сезіміне қайшы образдарды сомдаудың көркемдік амалдарын зерттеп үйренеді. Қайшылықты кейіпкерді сомдағанда оқырманды сендіру үшін оны дайын күйінде алмай, жаманшылықтан жирендіретіндей сезімге жеткізудің жолдарынан өтуі тиіс. Сонда ғана кейіпкер әрекеті нанымды шығады. Қоғам жатсына қараған кейіпкер қайдан шықты, оған не себеп болды, орта, қоғамның жеке адамға әсері қандай деген мәселелерге ой жүгіртіп, адам жаратылысындағы жамандықтың пайда болуы қайдан деген мәселеге жауап іздетеді.

Шығармадағы жалғанды жалпағынан басқан Мақсат Сартайқтың әрбір ісі мен әрекеті, дүниеге көзқарасы кейіпкер-нарратордың ой-сезімімен қабат баяндалып, екі түрлі дүниетаныммен, әр қилы өмір салтының қайсын таңдауды оқырманның өзіне қалдырғандай әсер етеді. Бірақ автор оқырманға осы екі жолдың бірін таңда деп ақылсынудан аулақ. Ол осындай екі түрлі өмір ағысындағы адам тағдыры арқылы қоғамның ұлттық құндылықтарға деген ұстанымы, жекелеген адамдардың көзқарасын көркемдік шеберлікпен бейнелей отырып, оқырманның өз пайымдауына қалдырады. Өйткені өзінің айтпағын нарратор мойнына жүктейді.

Себебі, әдеби шығарманың иесі нарраторға жалған қызмет (жалған дегенім - көркем шығарма авторға тән дүние) тізгінін ұстатады. Алайда шығарма соңында нарратор сол жалған қызметті шындыққа айналдырады. Әрине, ол нарратордың шеберлігіне байланысты болмақ. Көркем шығармадағы негізгі қызметті атқарушы нарраторға жүктелген міндет - ауыр. Оны мынадан байқаймыз: 1) кейіпкерге, оқиғаға белгілі бір көзқарасы; 2) баяндалып отырған оқиғаның тәртібі, оның характері; 3) өтіп жатқан оқиға жайында өзіндік ой топшылауы; 4) оқиғаны жеткізудің характері [7; 216].

Шығарманың тақырыбы ғана емес, композициялық құрылымы да жаңашылдығымен көңіл аудартады. Бұл тұста автордың қазіргі заманғы әлемдік әдеби үрдістерден [8;121] мол хабары бар ізденімпаздығын тануға болады.

Бүкіл шығарманы ұстап тұрған тақырып пен авторлық ұстаным роман құрылымындағы жеке-жеке тақырыпшаларға бөлініп берілген шағын әңгімелерден тұрады. Әңгімелердегі кейіпкер-нарратор мен жағымсыз кейіпкерлердің рухы мен көзқарасы - өте жақын әрі алыс. Бұл әңгімелер жеке-жеке оқылғанда да, айтар ойы мен кейіпкер тұлғасы жөнінен өз алдына бас-аяғы бүтін бір дүниелер болып табылады. Бұл да – Тұрысбек Сәукетаевтың өзіне ғана тән қаламгерлік қолтаңбасы.

Туынды тіліндегі ащы шындық пен ауыр мұңды, ызалы күлкіні бейнелейтін тілдік қолданыстар қазақ прозасындағы жаңаша айшықтар болып табылады.

Мәселен, қазақ ұғымында тосындау ұғынылатын сауна сөзі мен оған қатысты адамдардың түрлі психологиясын танытатын «Сауна» әңгімесінде ащы мысқыл, кекесінмен қатар қарапайым қазақ бойындағы адалдық пен ізгілік қасиеттердің қалай былғанғандығын, өзгергендігін нанымды аша білген. Ол бұл тұрғыда екі түрлі танымдағы кейіпкерлерін сөйлетуде диалогты шебер қолданады. «Жұма күні түстен кейін қасыма келіп:

– Тоқсандық отчетті тапсырып, нәнкүр-мәнкүрден бір құтылдық-ау, әйтеуір! – деп, ышқырын бір көтере, саба қарынымен қосыла іркілдей күлді. – Арқамыздан бір қара тас түскендей болды. Сізге рахмет, ағасы!

– Рахметті шығындап қайтесің, ол менің жұмысым емес пе?

– Жұмысты істей алатын да, істей алмайтын да адам бар ғой. Бүгін бір арқа-басымыз кеңіп демалайықшы. Саунаға барайық.

– Ой, саунаны қайтем? – дедім, артық шығынды жек көретін әдетіммен ат-тонымды ала қашып.

– Үйде ванна бар ғой. Бастығым басын шайқап мырс етті:

– Ой, аға, өмірден сәбсем артта қапсыз! Сауна деген керемет қой!» [9;25].

Осы диалог арқылы ашылған екі түрлі өмірлік көзқарас сауна ішіндегі түрлі лас тірліктер мен қазақтың өрімдей қыз-жігіттерінің арсыз, ойсыз әрекеттерін көзімен көрген сәтіндегі кейіпкерінің ой-санасынан өтіп жатқан ой менен сезім арқылы соңына дейін адалдық пен арамдық, обал мен сауап, ар мен арсыздық т.б. кереғар өмір құбылыстарының қос ағысының қатар арбасуынан құралады. Көркем шығарма мәтініндегі кейіпкер бейнесін ашудағы диалогтың мәнін әдебиеттанушы ғалымдар Б.Майтанов [10;14], Г.Пірәлиева [11;121] арнайы қарастырса, тілдік тұрғыдан А.Айтманбетова [12;123] көркем шығармадағы диалог құрамын лингвистикалық және экстралингвистикалық бірліктер мен факторлар қызметіне қарай ажыратады.

Автор қалай болғанда да адам бойындағы адалдық пен тазалықтың негізі тумысынан болса, қандай да бір азғыруға азбайтындығын, адасып барып, қайта өз жолын табатындығын кейіпкерінің соңғы шешімі арқылы түйіндеген. Бұрынғы дәстүрлі прозадағы адам бейнесін сомдаудан өзіндік қолтаңбасымен ерекшеленеді. Себебі, қазіргі әлемдік әдеби үдерісте алуан түрлі әдіс-тәсілдер зерттелуде [13;125].

Ал романның «Базар» атты бөлігіндегі тыныс-тіршілік бір қарағанда талай рет айтылып, жауыр болған тақырып секілді көрінеді. Бірақ Т. Сәукетаевтың бұл тақырыпты қайта жаңғырта суреттеуіндегі кейіпкерінің бұрын мүлде айналысып көрмеген іспен айналысуына мәжбүр еткен жағдай емес, сол жағдай әсерін суреттеудегі жылы юморы езуге күлкі ұялатады. Кейіпкер-нарратордың базар ісінде басынан өткен түрлі қиын да қызықты жағдайлары, бастапқыда елден тығылып, жүзін жасырып таныс адамдардан қашқалақтау, өз-өзін жек көріп, біраз уақыт дағдарыста жүруі, ақыры бәріне көндігіп, саудаға еті үйренген жағдайы - қазақ қоғамына заман әкелген таныс жағдай. Әсіресе, тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы ғылым мен білім саласындағы мүйізі қарағайдай өнер, ғылым иелерінің базар жағалап кеткен ауыр халі осы әңгімеге өзек болған. Автордың мұны айтудағы ерекшелігі, әрбір саланың озық ойлы мамандарының қоғамнан қағажу көріп, орнын таппағандықтан, өзінің жаратылысына тән сүйікті ісімен айналыса алмай, өнер мен ғылымның иісі мұрнына бармайтын дүмбілездердің билік құруын сын тезіне алуы.

« – Әй, ұяттан бір күн кейін туған ол немелер қайдан ұялсын?! Оларға ғылым да, өнер де керек емес! Тек ақша ғана керек! Ақша болса, бәрін сатып алам дейді» [9;22] Кейіпкер сөзінен заманның ащы шындығы айқын көрініс тапқан. Бұл әңгімедегі «Базар» ұғымы символикалық мәнде алынған. Ол саудасаттық орталығы ғана емес, рухы биік ақындар мен санасы биік ғалымдар, басқа да қоғамнан қағажу көрген руханият өкілдерінің өзін еркін сезінетін, ой-бөлісіп, шер-мұңын шығаратын рухани ортасы іспетті мән иеленген.

Автордың әрбір сөйлемі астарында өмір ақиқаты жатыр. Бұрын базарда сауда жасауды ар көретін адамның ақыр соңында қалтасына түскен ақша буымен бүкіл өмірге саудагерлік көзбен қарай бастаған психологиясын беру арқылы қоғамдағы ашкөзділік, дүниеқоңыздық пен сараңдық сезімдерін сын садағымен түйреген. Яғни, автор роман құрылымындағы бір ғана әңгімеден кейіпкері тағдыры арқылы жалпы адам болмысының психологиялық өзгерісін шебер көрсете білген.

«Абай поэзиясы – қазақ поэзиясының алтын дінгегі» десек, данышпан ойшылдың: «Өлсе өлер табиғат, адам өлмес» [14;71] демекші, заманынан қағажу көрген өз кейіпкерінің жүрек түкпіріндегі, ізгілікке, ұлылыққа деген ұмтылысын таныту арқылы да көздеген мақсатына жете алған деуге болады. Шығарма кейіпкері - өзінің асқан сезімталдығы мен әділеттілігі, «турасын айтқаннан туғанына да жақпайтын» тік мінезінің кесірінен қоғамнан алшақтап, қара шал (Абай) секілді шын сөз ұстасы болуды ғана көксеген, ниеті таза адам. Бірақ ол арманына жетсем деген жолында өз қанынан жаратылған балалары мен әйелі, жалпы қоғамның тосқауылына тап болған тағдыр иесі. Әбден қалжырап, қажыған тұстағы оның: «Дүниеде бәрі опасыз, бәрі өткінші екен! Анау болмаса, мынау болып қалар деп, әлденені алданыш қылған бұлыңғыр үміт қана мәңгілік. Алдан қашқан сол сағымды қуалай-қуалай бір күні шыңыраудың шетіне қалай емпендеп келіп қалғаныңды білмейсің!...» [9;15] дейтін ойлары - әр оқырманды ойға жетелері ақиқат. Алайда кейіпкер романның соңына дейін жақсылықтан үміт үзбеген өршіл мінез иесі ретінде бейнеленеді. Жеке адам болмысының күнсызданып, құлдырауға дейін жетуіне өзі ғана емес, айнала, қоғам, билік те кінәлі екендігіне автор назар аудартады.

Ал романның «Жындылар» фабрикасы» атты бөлігі де - тақырыбы тың, көркемдік поэтикасы өзгеше дүние. «Жынды» деген диагноз қойылғанымен, ақыл-есі сау адамның көзімен көріп, көңілімен түйсінген сұмдықтары оқырманның да жанын шошытады. Егер кейіпкердің өзін менсінбей, байлық қуып кеткен бұрынғы жарының медсестра құрбысы кездеспегенде оның да «қолдан жасалған жындылар» қатарында кетіп, жоқ болары сөзсіз еді. Автор қашанда өз кейіпкеріне қамқор, оның жаратылысындағы ізгіліктің оты сөнбеуіне құштар. Сондықтан да оған өмірдің қандай қара түнегіне кезіксе де адаспайтын бір жарық сәуле боларлық үміт сыйлайды. Жындылар қатарында ем алып жүргенімен, медбике көмегімен берген улы дәрісін ішкен сияқты сыңай таныту, уколын салдырғандай кейіп танытып, тағы да медбике ақылымен «қолдан жасалған» жындылардың өрескел қылықтарын қайталау арқылы жындылар арасындағы сау адамның жан дүниесіндегі қорқыныштар, тебіреністер, ашу, ыза, шарасыздық сезімдері арқылы қоғамның сиқы ашық сыналады. Жеке адам тағдырын ойыншыққа айналдырған қоғамның әділетсіздігіне лағынет айтылады. «Жындылар» арасындағы саяси сауатты, өнерпаз адамдардың қор болған өмірі оқырманның да жанына ауыр мұң салып, бейбіт күндегі зұлматтың қайталанған жаңғырығын еске салады. Өйткені, жындыханадағылар - өздерін атақты саясаткер немесе өзге бір елдің атақты президенті сезініп, оғаш қылықтары арқылы жындыхананы басына көтеретін жандар. Мысалы орыстың ұлы жазушысы Николай Васильевич Гогольдің (1809-1852) «Жындының жазбалары» («Записки сумасшедшего») атты повестінде әңгімені бірінші жақпен баяндайтын бас кейіпкер Аксентий Иванович өзін Испанияның королі сезінеді. Ол газет-журнал көп оқиды. Испанияны Қытай, Англия сияқты ірі империялармен салыстырып, үнемі департаментке, директордың кабинетіне, депутаттарға барып, қоғам туралы өз ойын айтқысы келеді. Ағылшындардың саясатын жек көреді. Оларды «тұмсығын тықпайтын жері жоқ ел» ретінде таниды. «Бүкіл дүниеге мәлім бір нәрсе бар, ол ағылшын насыбай иіскесе, Франция түшкіреді» деп есептейді [15]. Бірақ оның сөзіне құлақ асып жатқан ешкім жоқ, үнемі психологиялық ауытқуға ұшыраған адам ретінде жындыханаға жатқызады. Шығарма соңында Алжир бейі туралы айтып кетеді. Гоголь осы сияқты жазбалары арқылы қоғам қайшылығын ашпақ болады.

Ал Т.Сәукетаевтың «Мен – жындымын» деген тақырып қойып, осындай туынды жазуына Гогольдің «Өлі жандар» («Мертвые души») романы мен «Жындының жазбалары» повесінің айтарлықтай ықпалы болғанын байқаймыз. Бірақ Гоголь бізден ділі де, діні де бөлек Ресей мәдениетінің даму сипаты туралы жазса, Т.Сәукетаев қазақ қоғамындағы келеңсіз жайттарды ашпақ болады.

Т.Сәукетаев кітабының «Геля» атты бөлігінің оқиғасы кейіпкердің бір түрік бизнесмен сыйлаған Геля атты күшікпен арасындағы оқиға туралы баяндалады. Көркем шығарма атауларының өзін символдап қою мен хайуанаттар өмірі арқылы тұспалды ой айту да мифотворчестволық үрдістің қайта жаңғыруы болып табылады.

Ал Гогольдің «Жындының жазбалары» шығармасында да Меджи атты қандан ит сөз болады. Директордың қызы отыратын күйменің ішінде жүретін Меджи қыз дүкенге кіріп кеткенде далада бас кейіпкермен бетпе-бет қалады. Ит оған хат жазғанын, бірақ оны алмағанын айтады. «Апыр-ау, талай сұмдықты естідік қой, бірақ бұрын-соңды ит хат жазады дегенді кім естіген!? Әдемілеп, қатесіз хат жазса, әрине, адам жазады, онда да сол адамдардың ішінде, тек тектілер, ақсүйек дворяндар ғана жазар еді, білдіңіз бе? Енді шынтуайтқа келсек, мынау кеңсе-көпестердің арасында да сауатты жігіттер кей-

кейде кездесіп қалады! Бірақ расы керек, олардың жазғандарының көбісі тек шимай-шатпақ кісі танығысыз, сөз буыны қайда, үтірі қайсы, нүктесі қайсы, соны айырам деп-ақ жүйкең тозады! Тіпті жындануға аз-ақ қаласың!» [15;5]. Бұл жерде автор кеңсе қызметкерлерінің көпшілігі сауатсыз болатындығын ит арқылы сынап отыр.

Т.Сәукетаевтың Гелясы Гогольдің Меджиінен мүлде бөлек. Меджи сияқты Геля сөйлемейді, бірақ Тауфихтың жан азабын адамнан бетер түсінеді. Мұнда Геля - бас кейіпкер Тауфихтың жан серігі, екеуі үнемі, күндіз де, түнде де бірге. Геля бейуақта ұлыса, бас кейіпкер де түні бойы дөңбекшіп, итпен бірге ішкі азабына шағынып, жылап-еңіреді, ұлиды. Адамнан таба алмаған шынайы достықты Тауфих иттен табады. Гогольдің бас кейіпкері сияқты Т.Сәукетаевтың да бас кейіпкері сауатты, сыпайы, әділ бірақ одан айырмашылығы – ақыл-есі дұрыс. Тек шындықты айтып, шындық жолымен ғана жүргенді қалайды және сол ұстанымын берік сақтауға тырысады. Бірақ қоғамдағы орын алған келеңсіздіктерден басқан ізі кері кетіп, алға жылжымайды. Тауфихтың жандүниесін тек Геля ғана түсінетіндей әсер қалдырады. Т.Сәукетаев Тауфих образы арқылы қазақ қоғамының моральдық-этикалық бет-бейнесін жасауды мақсат етіп, жасанды қалыптан аулақ болуға, жастардың табиғи өсіп-жетілуіне бөгет жасамауға үндейді. Тәуелсіздік таңымен бірге келген ұлттық эстетика мен мәдениетімізді сақтай біліп, жаһандандудың пайдасы мен зиянын ажырата білуге үйретеді.

Қазіргі көркем прозадағы жаңаша үрдістер мазмұны шығарманың ықшамдылығы, аз сөзге көп мағына сыйдыра білу, оқиғаларды сығымдап, кейіпкер іс-әрекетін жинақтау заңдылықтарымен ерекшеленеді. Осы заман талабынан туындаған заңдылықтарды Тұрысбек Сәукетаев талданып отырған романында дәстүрлі роман жанрының жалпы сұлбасын сақтай отырып, толық мәтіндік мағынасы бар жекелеген әңгімелердің айтар идеясы мен тақырыбын заманның көкейкесті, аса зәру мәселелерін танытуға шеберлікпен үйлестіре алған. Бұл қаламгердің өзіндік стилін танытады. Бұл тұрғыда белгілі ғалым Г.О.Винокурдың әдеби стиль жайындағы: «Тіл көркемөнер ауқымында бола отырып, тек стилистикалық айшықтаулар болудан қалады да, екінші образдық ақиқатқа айналады», [16;132] – деп тұжырымдағанындай шығарма мәтініндегі әрбір сөзге көп мағына жүктелген.

Автор роман құрылымындағы жеке-жеке бөлігінде белгілі бір тақырыппен ғана шектеліп қалмайды. Осы әңгіменің өзінде кейіпкерге күшік сыйлаған Жонкер атты саудагердің басынан кешкен оқиғасын баяндау арқылы да шетелдіктердің қазақ жеріндегі өмір тіршілігі, кейбір қазақ қыздарының ар-ұяттан безген тірліктерін де көрсетіп кетеді. Автордың бұл әңгімесі негізінен кейіпкердің ішкі монологынан тұрады. Өз ойымен өзі арпалысқан ол күшігімен үнсіз тілдесіп, тіптен өз өмірінің оның өмірінен де төмен, бақытсыз екендігіне налиды. Төрт аяғын төрт жаққа тарбита керіліп, ыңырысып қояды. Тәп-тәтті алаңсыз ұйқы құшағында. Ертең не жеймін, күнім не болады деп уайымдамайды. Ойсыз-қамсыз болған қандай рахат! «Сен де менен гөрі бақыттысың-ау, сары күшігім! Менде не өмір бар, ең болмаса сен сияқты өстіп рахаттанып ұйықтай алам ба? Сен еркіңмен жүре аласың, ыза болсаң, ырылдайсың, ішіндегі құсанды ақтарып үресің. Ал мен ше? Менде сендегі еркіндіктің бірі де жоқ. Аяқ-қолым, тілім... бәрі буулы. Олар «маған ештеңе ойлама, көрме, сөйлеме» ... дейді. Құдай маған көретін көз, ойлайтын ми, сезетін жүрек, сөйлейтін тіл берсе, неге мен жақсыны – жақсы, жаманды жаман деп айтпауым керек!?! Неге ізгілікке сүйініп, зұлымдыққа күйінбеуім керек!?! «Маған ештеңеге селт етпейтін сезімсіз, меңіреу, аты-заты беймәлім мақұлық хайуан бол!» дейді. Ең болмаса, сен сияқты ит болайыншы, кішкентай күшігім!?! Ішімдегі кернеген өксік пен запыран-зарды ұлып, үріп болса да шығарайын! Ыза, күйіктен көкірегім қопарылып бара жатқандай, тереңнен өрлей соққан өксіктен ышқынып ұлып-ұлып жібердім. Қойнымдағы күшік атып тұрып, төсектен бір-ақ секірді. Босағаның түбіне барып шоқиып отыра қалды да, тұмсығын көкке көтеріп, ол да ұлыды. Ұзақ ұлыдық, екеуіміз қосылып. Ұлыған деген жақсы екен, сөзбен айта алмайтын, ит еместер түсінбейтін біраз зарды айтып алғандай ішім босап қалды... Сөйтіп мен күнде түн ортасында сабан жастықтан басымды көтеріп алып, ұлитын болдым... Өксіп, өкіріп ұзақ ұлимын. Дауысымды естіп, айналадағы ит біткен қосылады. Ұлар-шу. Жүздеген, мыңдаған жаралы жүрек қосыла зарлағанда, азалы үннен түнгі аспан күңіреніп азынап кетеді» [9].

Қай мәселеге де өз тарапынан қатқыл үкім шығармайтын әдетімен автор кейіпкерінің аз ғана сәт байыз тапқан көңілін су сепкендей басып, алданышынан айыру арқылы, яғни тұқырта суреттеу арқылы кейіпкер мен қоғам қайшылығын тереңдете түседі. Ішкі шерін өзі ұли бастап, оған өз иті мен өзге иттер қосыла ұлуы арқылы қайғысынан жеңілдегендей болған кейіпкердің маңындағы иттердің Батыс

елдерінің, әсіресе, Американың бұзылған тамағын жеп, зиянды дәрі-дәрмегін еккеннен қандары сұйылып, құтыра бастауы, ондай иттерді арнайы жасақ шығып атып тастау әрекеттерінің басталуы, өзінің бейуақта ұлымас үшін ауызын скочтап қоюы сияқты әрекеттердің әрқайсының астарында ащы шындық, дағдарысқа түскен адам жанының жан қиналысы мен жанайқайы бар. Мұндағы Тауфихтың ақырғы сәтіне дейін бірге болған төбет Геляның иесі артынан өлім құшуында адам баласының ит екеш ит секілді адалдық таныта алмағандығына наразылық, назалық айтып тұрғандай. Өмірге адам боп келген адамның итше өлім құшуы, артында қолжазбаларын, жазғандарын көшіруші Тәукебайдан басқа ешкімі қалмаған ащы тағдыры кімді болса да бей-жай қалдырмайды.

Т.Сәукетаевтың талданып отырған шығармасындағы кейіпкерлер жүйесі - арнайы талдаудың нысаны боларлық күрделі бейнелер. Бүкіл роман оқиғаларының арқауына айналған автор-нарратор бейнесі мен негізгі кейіпкер Тауфихтың адамдық болмысы, ой-арманы, ішкі ой-сезімдерінің өзі - күрделі жүйе. Жазушы кейіпкерлері - өмірдегі қарапайым тіршілік иелері ғана емес, аты елге танымал атақты ақын мен әнші, қоғам қайраткері т.б. тұлғалар. Бірақ олар шынайы кейіпкерлердің өзі емес. Қолдан жасалған қастандықтар мен өтірік емнің әсерінен ақыл-есі ауытқып, сол образдарға еніп кеткен қоғамдағы әртүрлі әділетсіздіктерден жапа шеккен жандар. Негізгі кейіпкер Тауфихтың өзі - сол санаттағы кейіпкер. Кейіпкердің дәстүрлі мифологиялық проза үлгісіндегі иттің өзін (Геля) жеке кейіпкер ғана емес, жеке роман бөлігі атауына айналдыруының өзі шығармадағы кейіпкерлер жүйесінің арнайы қарастыруды қажет ететін күрделі жүйе екендігін көрсетеді. Сондықтан да кейіпкерлер болмысы, іс-әрекеті шығарма атауының символикалық мәніне сай сомдалған.

Нәтижелер

Тұрысбек Сәукетаевтың бүкіл шығармашылығын шолып өткенде мынадай ой тұжырымдар түйіндеуге болады:

- Аз сөзге көп мағына сыйдыру, ой еркіндігі, тіл тазалығы мен жеңіл юмор арқылы өмір келеңсіздіктері сыналады;
- Кейіпкерлер жүйесіне де аса жауапкершілікпен қарап, әр кейіпкері болмысын ашудың өзіндік әдіс-тәсілдерін тапқан. Автор қай кейіпкерінің де ішкі болмысына үңіліп, ой-сезім қозғалысы мен әрекетін шашыратпай ұстап отырады;
- Шығармаларының тақырыбы сан алуан. Онда қазақ ұлты басынан кешірген тарихтың түрлі соқпақты іздері айқын бейнеленіп, қоғам мен жеке адам қарым-қатынасы айқын танылады;
- Жазушының әрбір шығармасы – тынымсыз ізденістер арқылы танылатын көркем ойының жемісі.

Қорытынды

Тұрысбек Сәукетаевтың «Мен – жындымын» романының тақырыбы қалың жұртшылық арасында әртүрлі пікір туғызғанмен, арнайы зерттеу жұмысы әлі күнге дейін жүргізілген жоқ. Бұл көтеріп отырған мәселенің өзектілігін танытады және зерттелу аясы кең, қоғамдағы зәру мәселе екендігін көрсетеді. Жазушы бүгінгі заман ағысын бас кейіпкер Тауфиқ образы арқылы аша отырып, қоғамдағы орын алған келеңсіз, кепіетті іс-әрекеттерді кең көлемді эпикалық жанрда бірінші рет жоғары деңгейге көтерді және ашына отырып, ашып берді деуге болады. Бұл романда қазіргі заман келбеті өзіндік өрнекпен жазылғандығы анық. Жалпы Тұрысбек Сәукетаевтың шығармашылығы өте бай. Белгілі орыс зерттеушісі В.М.Жирмунский көркем шығарма жайында: «Әдеби туынды бізге картина немесе музыкалық шығарма сияқты көркемдік-эстетикалық ләззат сыйлайды. Біз әдеби шығарманы оқығанда оны қосымша құралдарсыз-ақ түсінеміз. Оған сезім-күй, қабылдау, интуициямыз қатысады», – дегендей, [17;17] жазушының романын оқу барысында оқырман кейіпкерлермен бірге мұнайып, бірге қынжылады, өмірдің әділетсіздігіне ашынады. Шығармадағы баяндалған жайттардың көпшілігі - оқырманның бүгінгі өмірде көз алдынан өтіп жатқан өмірдің реалды суреттері. Жазушының шеберлігі әжуа, күлкі астарына салмақ артады, сол арқылы өмір сауалдарына жауап іздейді.

Жинақтай келгенде айтарымыз, Тұрысбек Сәукетаевтың шығармашылығында бүгінгі заманның өзекті мәселелері жан-жақты сипатта, алуан түрлі тәсілмен, шеберлікпен суреттелген. Біз бұл мақаламызда автордың бір ғана романындағы ауқымды тақырыптың кейбір үзінгі ғана тілге тиек еттік. Роман құрылымындағы бүгінгі өмірдің өзекті мәселелері мен адам болмысының сан қырлы сипатын сөз

ету, тақырыпты тұтас, жүйелі зерттеп, ой тұжырымдар түйіндеу - алдағы іргелі еңбегіміздің еншісі. Біз мақаламызда тақырыпқа орайлас келіп, аттап өтуге келмейтін негізгі тұстарына ғана шолу жасап өттік.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Выготский А.С. (1965) Психология искусства. М. – 206 с.
2. Мужев В.С. (1970) О функциях заголовка // Ученые записки МГПИИЯ имени М.Тореза. М. Т.55. – С. 86-94.
3. Гальперин И.Р. (1981) Текст как объект лингвистического исследования. М. – 139 с.
4. Орда Г.Ж. (2017) Алғы сөз. Қазіргі қазақ әдебиеті: даму үрдістері, есімдер мен оқиғалар: Ұжымдық монография. Алматы: “Print express”. – 510 б.
5. «Мен жындымын неге жазылды?» //Әдебиет порталы, 2017. 14 қараша.
6. Novelti, Syahrul R. (2019) Text learning model description using literature text. Opcion. Vol.35(№21)
7. Есембеков Т. (1991) Әдеби талдауға кіріспе. Қазақстан халықаралық білім беру кеңістігінде: Материалы VII Международной научной конференции молодых ученых. Алматы: Издательство «Ұлағат» КазНПУ им.Абая, 2015. – 464 б.
8. Шатин Ю.В. (1991) Художественная целостность и жанрообразовательные процессы. Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та. – 189 с.
9. Сәукетаев Т. (2017) Мен – жындымын // Әлімсақ. № 12.
10. Майтанов Б. (2009) Мұхтар Әуезов және ұлттық әдеби үрдістер: зерттеулер, эсселер.- Алматы: Жібек жолы. – 544 б.
11. Пірәлиева Г.Ж. (2003) Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. Алматы: «Алаш». – 412 б.
12. Айтбенбетова А.Қ. (2007) Ауызекі және көркем шығарма мәтіндегі диалог: лексикалық, синтаксистік және стилистикалық сипаттама: Филол. ғыл. канд. дисс. – Алматы. – 134 б.
13. Мартынов С.А. (1997) Образ человека в литературе: от типа к индивидуальности. Владимир. – С. 248.
14. Құнанбаев А. (1994) Шығармалар. Алматы: Мөр баспасы.
15. Гоголь Н.В. (2020) Жындының жазбалары. Әдебиет порталы. 28.09.2020. https://adebiportal.kz/kz/news/view/nikolai_gogol_zhindinin_zhazbalari__22967
16. Винокур Г.О. (1959) Избранные работы по русскому языку. Москва.
17. Жирмунский В.М. (2004) Введение в литературоведение. Курс лекций. Москва: Высш. шк. – 408 с.

References

1. Vygotskij A.S. (1965) Psikhologiya iskusstva. M. – 206 s. (In Russian)
2. Muzhev V.S. (1970) O funkcziyakh zagolovka // Uchenye zapiski MGPIIYa imeni M.Toreza. M. T.55. – S. 86-94. (In Russian)
3. Galperin I.R. (1981) Tekst kak objekt lingvisticheskogo issledovaniya. M. – 139 s. (In Russian)
4. Orda G.Zh. (2017) Algy soz. Kazirgi kazak әdebieti: damu urdisteri, esimder men okigalar: Uzhyndyk monografiya. Almaty: “Print express”. – 510 b. (In Kazakh)
5. «Men zhyndymyn nege zhazyldy?» //Adebiet portaly, 2017. 14 қараша. (In Kazakh)
6. Novelti, Syahrul R. (2019) Text learning model description using literature text. Opcion. Vol.35(#21)
7. Esembekov T. (1991) Adebii taldauga kirispe. Kazakstan khalykaralyk bilim beru kenistiginde: Materialy VII Mezhdunarodnoj nauchnoj konferenczii molodykh uchenykh. - Almaty: Izdatelstvo «Ulagat» KazNPU im. Abaya, 2015. – 464 b.
8. Shatin Yu.V. (1991) Khudozhestvennaya czelostnost` i zhanroobrazovatelnye proczessy. Novosibirsk: Izd-vo Novosib. un-ta. – 189 s. (In Russian)
9. Sәuketaev T. (2017) Men – zhyndymyn // Әлімсақ. # 12. (In Kazakh)
10. Majtanov B. (2009) Mukhtar Әuezov zhane ulityk adebi urdister: zertteuler, esseler. Almaty: Zhibek zholy. – 544 b. (In Kazakh)
11. Pirәlieva G.Zh. (2003) Korkem prozadagy psikhologizmnin kejbir мәseleleri. Almaty: «Alash». – 412 b.
12. Ajtbenbetova A.Қ. (2007) Auyzeki zhane korkem shygarma matinindegі dialog: leksikalыk, sintaksistik zhәne stilistikalyk sipattama: Filol. gyl. kand. diss. – Almaty. – 134 b. (In Kazakh)
13. Martynov S.A. (1997) Obraz cheloveka v literature: ot tipa k individual`nosti.Vladimir. – 248 s. (In Russian)
14. Kunanbaev A. (1994) Shygarmalar. Almaty: Mor baspasy. (In Kazakh)
15. Gogol N.V. (2020) Zhyndynyn zhazbalary. Әdebiet portaly. 28.09.2020. https://adebiportal.kz/kz/news/view/nikolai_gogol_zhindinin_zhazbalari__22967 (In Kazakh)

16. Vinokur G.O. (1959) Izbrannye raboty po russkomu yazyku. Moskva. (In Russian)
17. Zhirmunskij V.M. (2004) Vvedenie v literaturovedenie. Kurs lekczij. Moskva: Vyssh. shk. – 408 s. (In Russian)

Проблемы современного времени в романе Турысбека Саукетаева «Я – сумасшедший»

Р.З. Зайкенова*, А.У. Шарап

Казахский национальный женский педагогический университет, г.Алматы, Казахстан

e-mail*: ruda1957@mail.ru

В малых и объемных произведениях Турысбека Саукетаева, представляющих особый тип мышления в казахской литературе, переплетаются судьбы людей, различные социальные ситуации. Писателя отличает от других особый стиль письма и выбор темы произведения. Роман «Я – сумасшедший» имеет высокое символическое значение. Ущерб, нанесенный негативом и неправдой в обществе судьбе личности, правдивости, справедливости, любви и т.д. выявляет разрыв связей, противоречия между обществом и личностью, отражая обесценивание человеческих ценностей в душе героя. В романе поднимаются вопросы человечности, поиска справедливости в человеческом бытии.

Ключевые слова: Т.Саукетаев, роман, сатира, жизнь, общество, справедливость, реальность, любовь.

Problems of modern times in Turysbek Sauketayev's novel "I am a madman"

R.Z. Zaikenova*, A.U. Sharap

Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

e-mail*: ruda1957@mail.ru

In the small and voluminous works of Turysbek Sauketayev, which represent a special type of thinking in Kazakh literature, the destinies of people and various social situations are intertwined. The writer is distinguished from others by a special style of writing and the choice of the subject of the work. The novel "I am a madman" has a high symbolic meaning. The damage caused by negativity and untruth in society to the fate of the individual, truthfulness, justice, love, etc. reveals a break in ties, contradictions between society and the individual, reflecting the devaluation of human values in the soul of the hero. The novel raises questions of humanity, the search for justice in human existence.

Keywords: T. Sauketayev, novel, satire, life, society, justice, truth, love.

Редакцияға 02.03.2021 түсті.